

УДК 81'36-112

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-29>

З НИЗИН ДО ВЕРШИН: СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТА САМОБУТНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ(2)

FROM THE BOTTOMS TO THE TOPS: COMMON SLAVIC AND INDIVIDUAL FEATURES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE(2)

Крижанівська О. І.,

orcid.org/0009-0006-7210-998X

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології та журналістики

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

Ця стаття є продовженням розгляду складного питання про гармонійність поєднання праслов'янських і власне українських мовних рис у сучасному фонемно-фонетичному ладі нашої мови, яке знайшло своє відбиття у публікації, вміщеній у попередньому числі цього ж часопису – Наукові записки. Серія: Філологічні науки, Випуск 1 (208).

У цій розвідці порушуємо проблему становлення сучасної підсистеми приголосних фонем, яка має своїм опертям спільнослов'янську консонантну основу, що стала базою для витворення своєрідних фонетичних підвалин й інших споріднених мов; розглядаємо причини втрати старих і появи нових приголосних фонем; пробуємо відшукати зовнішні чинники, які так чи так внесли зміни в консонантну підсистему.

Традиційно на заняттях з історичної граматики у ЗВО студенти кваліфікують праслов'янську мову найдавніших часів як вокально-консонантну, тобто таку, в якій кількість голосних переважала над кількістю приголосних. Разом з тим вони простежують, як через процеси часокількісного вирівнювання та монофтонгізації дифтонгів зменшується кількість голосних, коли на межі тисячоліть (до і нашої ери) приголосних стає все більше після трьох палаталізацій задньоязикових та змін Г, К, Х, Д, Т, З, С у сполуках з j. На час розпаду праслов'янського мовного континіуму племінні мови уже були консонантно-вокальними. Подальший розвиток фонетичних систем споріднених слов'янських мов ішов своїм шляхом, хоч їхня спільна історія у якихось рисах зберігалася, почасти видозмінюючись, віддаляючись від близького.

Як показує практика викладання історії мови, здобувачі освіти відносно легко запам'ятовують, які фонетичні процеси відбувалися в системі приголосних, більш-менш вільно орієнтуються в їхній хронології, але професійні комунікативні компетентності, які виявляються у здатності обговорювати питання про фонетичні особливості своєї мови на тлі інших, дискутувати і переконувати незаперечними фактами сформовані не в усіх. Тому усвідомлені знання з історичної фонетики повинні стати одним із комунікативно задіяних здобутків, однією з складових світоглядних переконань про своєрідність рідної мови, про відповідальність за її збереження.

Заплановано продовження розгляду самобутніх рис української мови на прикладі одиниць інших рівнів мовної системи.

Ключові слова: споріднені мови, самобутні мовні риси, система консонантизму української мови.

This article continues the examination of the complex issue of harmony in the combination of Proto-Slavic and Ukrainian language features in the modern phonemic-phonetic system of our language, which was reflected in the article in the previous issue of the same journal – Scientific Notes. Series: Philological Sciences Issue 1 (208).

In this investigation, we raise the problem of the modern subsystem of consonant phonemes formation, which has as its support the common Slavic consonant base and became the basis for the creation of peculiar phonetic foundations and other related languages; we consider the reasons for the loss of the old and the appearance of the new consonant phonemes; we are trying to find external factors that somehow made changes to the consonant subsystem.

Traditionally, students attending historical grammar classes at higher education institutions qualify the Proto-Slavic language of the most ancient times as vocal-consonant, one in which the number of vowels prevailed over the number of consonants. At the same time, they trace how the number of vowels decreased due to the processes of time-quantity equalization and monophthongization of diphthongs when at the turn of the millennium (BC

and AD), the number of consonants increased after three back-lingual palatalizations and changes of Г, К, Х, Д, Т, З, С in compounds with j. At the time of the Proto-Slavic language continuum disintegration, tribal languages were already consonant-vocalic. Further development of phonetic systems of related Slavic languages followed its path, although their common history in some ways was preserved, partly changing, moving away from the close one.

As the practice of the history of language teaching shows, students relatively easily remember what phonetic processes took place in the consonant system, and navigate more or less freely in their chronology, but professional communicative competence, which is manifested in the ability to discuss questions about the phonetic features of their language against the background others, to discuss and convince with indisputable facts is not developed for everyone. Therefore, conscious knowledge of historical phonetics should become one of the communicative achievements, one of the components of worldview beliefs about the originality of the native language, and the responsibility for its preservation.

We plan to continue the examination of the distinctive features of the Ukrainian language on the example of units of other levels of the language system.

Key words: related languages, distinctive language features, system of consonantism of the Ukrainian language.

Постановка проблеми. Одне із завдань мовної освіти сьогодні – виховати свідомого громадянина, який розуміє місце й роль української мови у формуванні єдності нації, збереженні українства на світовій мапі народів, культур, мов.

Важливо, щоб вивчення мови в школі та інших освітніх закладах передбачало й комунікативну складову: вміння говорити про рідну мову не на рівні епітетів, а як про природно-суспільну систему, створену нашим народом на відбиття його світобачення. Принциповим є формування в здобувачів освіти розуміння того, що сучасний стан рідної мови є результатом її минулого розвитку, у якому переплелися дія її природних і зовнішніх законів.

Метою пропонованої розвідки є привернення уваги зацікавлених учителів, студентів, пошановувачів рідної мови до формування її особливого фонетичного ладу на базі спільнослов'янської основи на прикладі консонантної підсистеми. Стоїмо на думці, що самобутність мови виявляється не тільки в тому, що її звукосклад містить такі одиниці, яких не знають інші мови, а й у гармонійному поєднанні цього нового, нашого зі спільним слов'янським, збереженим від найдавніших часів.

Стан дослідження та актуальність. У наші дні важливим є усвідомлення того, на основі чого робиш свій вибір професії, уподобань, партнерів тощо. Навіть вибір мови. Мабуть, у суспільствах, які не знали лігвоцидів, вибір мови спілкування не є актуальним. В українській лінгво-суспільній ситуації – це важливо, адже мільйони співвітчизників виростили в умовах, коли рідна мова зазнавала політичного тиску, що призводив до звуження її функціонування. Повернення до української – процес складний: по-перше, держава ще й нині вибудовує мовне законодавство; по-друге, навінення до рідного повинне бути вмотивованим розумінням того, що ти повертаєшся не ситуативно (бо війна), а розуміючи, що ти є природним носієм, тобто «якщо не ти, то хто?»; по-третє, розуміння того, як, коли і чому наша мова стала УКРАЇНСЬКОЮ, повинне стати світоглядним підґрунтям.

Ось це – останнє – може сформулювати тільки вчитель.

Нині є доступні узагальнювальні роботи про формування підсистеми приголосних, цікаві своїм особливим потрактуванням фонетичних процесів. Так, наприклад, Ю. Карпенко, розмежовуючи фонологічні й фонетичні підходи до вивчення звукового ладу мови, пропонує й історичний опис чергувань приголосних фонем; але автор не мав на меті описувати тяглість праслов'янського й інноваційність українського [1]. Є й глибокі наукові розвідки про ті чи ті мовні явища, які певним чином модифікували окремі звуки чи породили нові [2]. Особливо цікавими є діалектологічні розвідки, адже в них ідеться про особливі риси окремих говорів/наріч, які не засвідчені літературним варіантом [3].

Спробуємо віддзеркалити класичні та нові наукові бачення поєднання праслов'янського й власне українського у фонетичному ладі нашої мови.

Виклад основного матеріалу. Більш-менш усталеною в історичному мовознавстві є думка, що на час розпаду спільнослов'янського мовного континіуму близько V–VI ст. н.е. праслов'янська система консонантизму була такою: губні: б, п, в, м; передньоязикові: з, с, ц, дз, д, т, р, л, н, ж, ч, ш, дж; середньоязиковий: й; задньоязикові: г, к, х.

Як бачимо, порівняно з сучасною літературною мовою (пристаємо до класифікації, в якій 32 приголосні фонемі) приголосних на 12 менше: по-перше, немає губної Ф; серед передньоязикових немає м'яких З, С, Д, Т, Р, Л, Н, ДЗ, Ц; немає й глоткового Г. Отже, це фонемі, які прийшли в постпраслов'янські часи.

Особливу роль в їхній появі відіграла суттєва перебудова праслов'янської ознаки приголосних «твердість/м'якість»: на V–VI ст. ще не склалися протиставлення за нею, а фонемі були таких типів: **постійно тверді**, які ні за яких умов не зазнавали пом'якшення, бо поєднувалися виключно з голосними непереднього ряду: Г, К, Х; **постійно м'які**, які поєднувалися тільки з голосними переднього ряду: Ж, Ч, Ш, та Й (ще праіндоевропейська м'яка фонема); **тверді**, які могли реалізуватися в пом'якшеному варіанті перед голосними переднього ряду або у твердому вияві перед голосними непередньої артикуляції: Б, П, В, М, Д, Т, З, С, Р, Л, Н, Ц.

Розглянемо видозміни праслов'янських приголосних в українській мові. Як бачимо, близькими до сучасних, залишилися давні губні фонемі. Вони вимовлялися як тверді або пом'якшені в різних фонетичних позиціях. За походженням є праіндоевропейськими, а тому їх можна віднайти й у неслов'янських мовах: *домъ – лат. *Domus* – д/інд. *damah*.

Засвоєні протоукраїнськими говірками, вони зберігають губну вимову й у сучасній українській мові, але з певними видозмінами, які пов'язані з фонетичними процесами пізніших часів. По-перше, після занепаду слабкого Ъ зазнали депалаталізації губні, після яких він стояв: любовь – любов, сыпь – сип, дробь – дріб, степь – степ, семь – сім. По-друге, змінилася вимова звука /В/: на час постановня української мови він артикулювався перед зредукованими як губно-губний, а в інших позиціях – як губно-зубний. Зараз губно-зубна вимова зберігається тільки перед /Л/: *вільний, привітався, праві*. Коли ж /В/ знаходиться перед іншими звуками, то реалізується в білабіальному вияві: *ватра, весілля, вогнище*. Але, якщо після /В/ занепадав слабкий зредукований чи в кінці слова, чи перед іншим приголосним, то білабіальна артикуляція стала наближатися до У нескладового – [ǔ]: *пра[ǔ]да, кро[ǔ]*. У позиції початку слова білабіальний /В/ міг не тільки вимовлятися як [ǔ], а й переходити в голосний [У]: *вчєра – [ǔ]чєра – учєра*. Так формувалися українські евфонічні чергування, що теж вирізняють нашу мову серед інших. Оскільки в давньокиївських писемних пам'ятках заміна /В/ на /У/ трапляється ще з XI ст., то в живому мовленні русичів вона постала значно раніше.

У давньоукраїнський період спостережено й появу [ǔ] на місці суфіксального –Л- в колишніх активних дієприкметниках минулого часу чоловічого роду, які зараз складають форми минулого часу: *зналь – знав, читаль – читав, ходиль – ходив*. Причини такого явища є намагання пояснити артикуляційними особливостями твердого [Л] (він лабіалізується і вимовляється близько до білабіального [В], але тоді чому *стіл, орел?*), а також аналогією до форм дієприкметників на зразок *знавъ – знавъши*. Але в будь-якому разі це вже факт сучасної української мови, зафіксований пам'ятками з XIV ст., хоч за традицією ще до XVII ст. у цій позиції переважало написання Л, що не відзеркалювало живого мовлення.

Розглянемо історичні зміни в підсистемі язикових. Основна кількість передньоязикових відома ще праіндоевропейській мові, на що вказують відповідники в неслов'янських мовах. До прикладу, д/укр. *носъ* – лат. *nasus*, нім. *Nase*; д/укр. *новъ* – лат. *novus*. До них відносимо Д, Т, Н, Р, Л, З, С. Серед З і С є такі, що виникли в праслов'янську добу із давніх Г та К (*зерно, десять*), а пом'якшені З (ДЗ), Ц, С стали наслідками другої та третьої палаталізації, які відбувалися перед розпадом прамови: *рѣка – рѣцѣ, нога – нозѣ, оухо – оушѣ, княгыни – князь, овьця*. Усі вони були засвоєні протоукраїнськими говорами, а в ній уже розвивалися за властивими їй

законами, формуючи 32-фонемну українську систему консонантизму. Чергування Г – З, К – Ц, Х – С, що виникло в праслов'янській мові десь у I–II ст. н.е., коли Г, К, Х потрапляли в позицію перед И та h, що походили з дифтонгів *oi, *ai, ймовірно, було чергуванням з позиційним варіантом фонем, бо З(ДЗ), Ц, С тут стали фонемами пізніше, причому – м'якими.

Це чергування збережено не всіма мовами: воно не властиве словенській, словацькій та російській. В українській мові теж у Н. в. мн., коли давній И (i) змінився на українську /И/, окрім слова *друзі*; всі інші відновили форми з Г, К, Х: *руКи, береГи, мачуХи*.

Суттєво вплинули на формування нинішньої системи приголосних процеси палаталізації й депалаталізації, які, зрештою, завершилися витворенням нової опозиції «тверда – м'яка» фонема, якої на час зникнення спільної прамови ще не було. Вона склалася вже в українські часи і стала одним із наслідків занепаду зредукованих та процесів, пов'язаних з перетворенням Е в О, зміни вимови приголосних перед Е та И. Тобто всі факти ствердіння й зм'якшення звуків, що призвело до витворення протиставлень «тверда – м'яка», не можна звести до однієї причини й одномоментності: ця опозиція є результатом кількох фонетичних процесів, які відбувалися впродовж тривалого історичного періоду. Отже, праслов'янські і початкового періоду давньоукраїнські закономірності вживання м'яких і пом'якшених приголосних українською мовою не збережено через процеси палаталізації та депалаталізації.

Процес ствердіння приголосних охопив різні їхні групи за місцем творення (у тому числі й передньоязикові) і в різних позиціях у слові. У нього були втягнуті й постійно м'які приголосні, і пом'якшені.

Так м'які, що утворилися за наслідками I перехідного пом'якшення задньоязикових та під впливом постконсонантного [j] – ж, ч, ш, дж, свою палатальність утратили і зараз є твердими фонемами, які можуть виявлятися або у твердому вияві, або в пом'якшеному: *д/укр. режь, ночь, чело, чисто, шесть* – *укр. ріж, ніч, чоло, чисто, шість*. Ствердіння шиплячих тривало в давньоукраїнську добу, коли низка змін у системі голосних спричинила й зміни в консонантизмі. Передусім, це занепад передньорядного зредукованого Ъ, перед яким усі звуки були або м'якими, або пом'якшеними: *д/укр. вашь, ножь, речь, ручька, книжька* – *укр. ваш, ніж, річ, ручка, книжка*. Дискусії з приводу фонемного /нефонемного статусу пом'якшених шиплячих перед і (*ваші, вужі, речі*) не спростовують факту їхнього ствердіння в інших формах.

До таких належить і втрата ними м'якості перед О, який походить із Е перед наступним споконвічно твердим приголосним, що належить до особливих фонетичних українських ознак: *пшено, жена, человекъ* – *пшОно, жОна, чОловік*. Його пам'ятки фіксують уже з XI ст.

Стверділи шиплячі і перед Е (донедавна вважали, що це сталося десь із XII ст.) та новим И (що походить з Ъ та И(i)): *шести, черствий, женити; мужик, життя, широкий, чинити*. У давніх письменах цей факт передавали змішуванням літер на позначення наступного голосного на зразок: *чынити, оуслышитъ*.

За спостереженнями О.Б. Ткаченка, за фактом ствердіння приголосних перед Е весь слов'янський мовний світ виразно розпадається на дві зони: для північної (лужицької, польська, словацька, (східно)болгарська, російська, білоруська) не властиве ствердіння перед Е, і характерна депалаталізація для південної (українська, чеська, македонська, (західно)болгарська, сербська, хорватська, словенська, полабська) [2]. На письмі цей факт в українській мові неспростовно засвідчено з XII ст., хоч Л. Булаховський наголошував на більш ранній хронологізації цього явища [4].

Збереглася пом'якшена вимова подовжених шиплячих звуків в українських словах на зразок *піддашшя, клоччя, ніччю, збіжжя, сумішшю, обличчя*. Ця особлива риса нашої мови – подовжені шиплячі – склалася після занепаду зредукованого Ъ, який зреалізувався у звукові И (i) перед [j]: *печию (печ'йу) – печ'йу – піччю*. Такі форми послідовно відбивають пам'ятки з XV ст., але науковці припускають, що подовження живій мові було властиве вже в другій половині XIII ст.

Шипляча фонема /дж/ засвоєна з праслов'янської мови, де траплялася в обмеженій групі слів: це переважно дієслівні й одиничні іменні форми, у яких вона виникла на місці сполуки [д]+[j]: *ходжу, сиджу, виджу*. В іменниках на зразок *сажа, межа* проривний елемент втратився. Так ці слова засвоєні й літературною мовою, а дієслівні форми *хожу, сижу, вижу* активні в діалектному мовленні.

Є африката /дж/ й іншого походження: у слові *бджола* – це наслідок прогресивної асиміляції за способом творення після занепаду зредукованого: пор. *бъчела – бчела – бджола, у джерело* – (спільнокореневе з *горло, гирло*)...

Звука [дж] не знають інші слов'янські мови. На його місці в південнослов'янських уживається [жд] і [h] (дуже м'який дж), [j]; у західнослов'янських – [дз] і [з]. Саме тому в деяких виданнях висловлено думку про початок змін проривних [д] і [т] в сполуках з [j] у праслов'янську добу, а завершення – вже в окремих мовах. Але незалежно від часу виникнення фонема [дж] стверділа.

Таким чином, постійно м'які праслов'янські шиплячі в українській мові складають одну з груп твердих фонем, що реалізуються в твердому й пом'якшеному алофонах.

Своя історія в інших передньоязикових давніх фонем. Так Д, Т, З, С, Р, Л, Н – могли бути в давні часи пом'якшеними й твердими, а в сучасній українській мові всі вони мають парні м'які, як і фонема /ц/, яка в праслов'янській мові виникла в процесі зміни /к/ за наслідками II і III палаталізацій: *моуцѣ, цѣна, пальць, овьца*. Розглянемо шлях витворення цих фонемних опозицій. Правильніше говорити про шляхи, оскільки не всі вони зазнавали однакових видозмін.

Після занепаду слабкого Ъ у середині слова перед наступним твердим приголосним депалаталізувалися передньоязикові пом'якшені й стали твердими [д], [т], [з], [с], [н], [р]: пор. д/укр. *дърати, орѣла, видѣньи, багатьство* й сучасні слова *драти, орла, видний, багатство*. Тільки пом'якшений звук [л], який мав особливу артикуляцію в зоні палатальної вимови, у цій позиції не тільки не ствердів, а зазнав посиленої м'якості й став м'яким, що характерно й для сучасної української літературної мови: пор. д/укр. *сильньи, престольньи, подвальньи, мильньи, вольньи* – укр. *сильний, престольний, підвальний, мильний, вільний*.

Названі передньоязикові могли стояти і в абсолютному кінці слова, а в середині слова – перед губними і задньоязиковими. Після занепаду після них Ъ вони палаталізувалися і перетворювалися на нові м'які звуки: *тьма, мазь, просьба*. М'який С витворився і в давньому суфіксі –ск-, де за наслідками прогресивної асиміляції твердий С став палатальним, а згодом такі ж зміни відбилися в його аломорфах –зьк- та –цьк-: *міСЬКий, київСЬКий, козаЦЬКий, запоріЗЬКий*.

Доречно саме тут звернути увагу на походження м'яких фонем /з/, /ц/ та /с/, оскільки за традицією їх називають такими, що є результатом звукових змін при словотворенні. Насправді тут спостережено цілий комплекс асимілятивних звукових змін, які відбувалися в різні історичні періоди й мали різні причини, які «ховають» первісні звуки, на місці яких маємо нинішні. Наприклад, Ю.О.Карпенко [1] наводить такий ланцюжок змін: *грецьскыи > греч'скыи* (перша палатал.) > *греч'скыи* (занепад зредук.) > *грец'скыи* (регрес. асим. за місц. тв.) > *грецкыи* (прогрес. асим. за сп. тв. і м'як.) > *грецкыи* (стягнення, бо подовж. можливі тільки між голосн.) > *греЦЬКий*. Приблизно в такі ланцюги змін можна помістити й слова на зразок *варязький, волоський* і под.

Осібнo розвивався праіндоевропейський за походженням звук [р], який перед голосними переднього творення мав пом'якшену вимову, а перед непередньорядними – тверду: **orbota – робота, *borda – борода, *materiju – материю – матір'ю*. Для говорів, що лягли в основу української мови, основним є шлях ствердіння [р]. У результаті переважає саме тверда фонема /р/ у кінці слова та перед приголосним: *верба, гіркий, косар, писар*.

Депалаталізація пом'якшеного [р'] стала наслідком занепаду слабкого Ъ у кінці слова і в кінці складу: *горЬкыи – гіркий, косарЬ – косар, писарЬ – писар*. На письмі цей факт передавався

літерою Ъ ще з давньокіївських часів: *мунастырь* (Грам. 1378 р.), *теперь* (Опис Київськ. Замку 1552 р.) або пропуском літери: *золотар* (Опис Брацл. З. 1545 р.), *горко* (Єванг. Нег. 1581 р.). Це норма сучасної української літературної мови. У південно-східних говорах таке ствердіння відбулося тільки в середині слова та в кінці невідмінюваних слів, а в абсолютному кінці слова в говорах вимовляють м'який [р]: *писарь, бондарь, букварь, повірь*.

Ствердів Р і в позиції перед И = ъј: *матір'ю, подвір'я, пір'я* (д/укр. матерію, подвори~, пери~), перед Е та И, як і всі інші приголосні: *рИніти, рЕвище, трИ, трЕбуха*.

У північних і південно-західних говірках процеси ствердіння охопили й позиції перед О, У, А. Причому вони відбиті в найдавніших письменах з нашої території. Ще в Збірнику Святослава 1073 року бачимо *цароу*, в Добриловому Євангелії 1164 року – *твороу*. У староукраїнських текстах такі написання є нормою, але нова українська літературна мова їх не увібрала.

Разом з тим, пом'якшений [р'] знає й перехід у м'яку вимову, отже витворилася й м'яка фонема /р/, а разом з нею сформувалася опозиція /р/ – /р'/. Вона виявляється в словах на зразок *тръох, рясний, косарі, рюмсати*.

Певна окремішність в процесах зм'якшення/ствердіння властива приголосній фонемі /Ц/. З'явившись під час палаталізаційних праслов'янських змін як пом'якшена на місці /К/, вона, ймовірно, спочатку була її алофоном, набувши фонемного статусу пізніше. Могла стояти на початку, в середині та в кінці слова перед Ъ: *цѣна, пальць, овьца*. Характерною ознакою української мови є те, що після занепаду слабкого Ъ у кінці слова після Ц, останній не зазнав ствердіння, а зазнав палаталізації, як й інші передньоязикові (окрім шиплячих): *кінець, палець, молодець*. Тільки в невеликій групі звуконаслідувальних та запозичених слів маємо твердий кінцевий Ц: *бац, гоц, абзац, плац*.

Висновки. Таким чином, формування підсистеми консонантизму української мови після розпаду більш-менш єдиного слов'янського мовного континіуму відбувалося своїм чином, за своїми внутрішніми законами. Є в ній фонemi, що збережені й іншими мовами; вони є носіями тяглості спільної історії. Є фонemi новопосталі, до невпізнання змінені: вони створюють самобутні риси нашої мови. Серед них фонemi /Г/ та /Ф/, але про них в наступних публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса: Чорномор'я, 1996. 144 с.
2. Ткаченко О. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–23.
3. Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 3–10.
4. Булаховський Л. Вибрані праці: у 5 т. К.: Наук. думка, 1977. Т.2: Українська мова. 633 с.